ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN—POLONIA
VOL. XXI, 2 SECTIO G 1974

Instytut Historii i Teorii Państwa i Prawa UMCS
Zakład Teorii Państwa i Prawa i Historii Doktryn Polityczno-Prawnych

Henryk GROSZYK

Czynniki wpływające na formę państwa socjalistycznego *

Факторы влияющие на форму социалистического государства

Les facteurs exerçant une influence sur la forme de l'État socialiste

Czynniki wpływające na kształtowanie się formy państwa socjalistycznego i na jej dalsze zmiany można w różny sposób klasyfikować. Generalnie interesujące nas czynniki można podzielić na trzy grupy:

1) czynniki: terytorialny, geograficzny i demograficzny (a więc położenie terytorialne, środowisko geograficzne oraz czynnik ludnościowy), czyli w sumie czynniki o charakterze przyrodniczym;

2) czynniki wewnętrzne o charakterze społecznym;

3) czynniki zewnętrzne o charakterze społecznym.

Należy również odróżnić czynniki wspólne, konieczne i wystarczające dla powstania formy państwa socjalistycznego od czynników wpływających na dalsze przeobrażenie formy państwa socjalistycznego, niekoniecznych i niewystarczających dla pierwotnego ukształtowania się jego formy.

Ten zespół czynników, decydujący o zmianie typu dotychczasowego państwa na typ państwa socjalistycznego, wpływa zarazem na ukształtowanie się pierwszej jego formy. Czynniki wspólne zmieniające typ państwa i jego formę, w wyniku których powstaje nowe państwo socjalistyczne, można nazwać czynnikami pierwotnymi, niezbędnymi dla powstania

* Niniejsze opracowanie jest fragmentem referatu *Czynniki decydujące o formie państwa socjalistycznego i jej zmianach*, który był wygłoszony na międzynarodowej konferencji naukowej na temat „Formy państwa socjalistycznego", zorganizowanej przez Instytut Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk (Warszawa, 12—15 września 1973 r.). Por. Sprawozdanie Z. Rykowskiego — „Państwo i Prawo" 1974, z. 2, ss. 143—147.

i ukształtowania się państwa socjalistycznego o określonej formie. Każda forma nowo powstałego państwa socjalistycznego wyrasta w oparciu o zmianę układu sił klasowych w ramach dotychczasowego ustroju i w oparciu o tworzoną socjalistyczną bazę ekonomiczną.

Forma państwa socjalistycznego bezpośrednio determinowana jest przez uwarunkowany klasowo polityczny proces organizacji jego władzy i wybór metod jej sprawowania przez najbardziej aktywną politycznie część ludu pracującego.

Na tle czynników pozytywnie oddziałujących na rozwój państwa socjalistycznego, tj. sprzyjających tendencjom założonym i pożądanym przez postępowe jego siły polityczne, nie można wykluczyć okresowego pojawiania się czynników hamujących jego rozwój, nie sprzyjających tendencjom założonym i pożądanym w rozwoju państwowości socjalistycznej.

Cechą czynników społecznych jest ich stopniowalność, zmienność ich natężenia w czasie. To samo państwo w różnych okresach podlega mniej lub więcej istotnym zmianom, które dotyczą poszczególnych elementów formy państwa. Forma państwa, zwłaszcza socjalistycznego, przystosowująca się ciągle do nowych zadań i założonych programowo przekształceń, jest plastyczna.

Czy czynniki przyrodnicze oddziałują w tym samym stopniu i w ten sam sposób na państwo socjalistyczne i jego formy jak na państwa i ich formy w poprzednich formacjach?

Z wpływu tych czynników na państwo i jego formę zdawano sobie sprawę dość wcześnie. O wielostronnych współzależnościach między formami politycznymi a czynnikiem geograficznym wspomina w *Polityce* Arystoteles. Szczegółowo czynnik ten analizuje Monteskiusz, mówiąc o wpływie środowiska geograficznego na ustrój polityczny państwa.[1]

Środowisko geograficzne należy niewątpliwie do podstawowych czynników warunkujących życie społeczne. Znane są rozważania myślicieli wieku Oświecenia, eksponujące w środowisku geograficznym klimat jako czynnik wpływu na życie społeczne i jego formy polityczne. Twierdzono, że czynnik geograficzny do pewnego stopnia różnicuje ustroje prawno-polityczne różnych krajów. Nie wszyscy jednak zajmowali stanowisko tak

---

[1] Tenże myśliciel wyróżniał, jako czynniki głównie wpływające na ustrój polityczny, czynniki fizyczne i psychiczne. Obok czynnika geograficznego Monteskiusz dostrzegał oddziaływanie szeregu innych czynników, także ekonomicznego. Obok czynnika geograficznego, ekonomicznego, zwracał uwagę na tradycje historyczne, zwyczaj i obyczaje narodu oraz jego właściwości psychiczne. Por. A. Burda: *Ustrój polityczny a psychologia społeczna*, „Kultura i Społeczeństwo" 1967, t. XI, z. 4, s. 138. Monteskiusz wyróżniał formy ustrojowe państwa w zależności od struktury władzy i motywów jej akceptacji. Por. G. L. Seidler: *Myśl polityczna czasów nowożytnych*, Wydawn. Literackie, Kraków 1972, s. 287.

powściągliwe i wyważone. Byli tacy, którzy w czynniku geograficznym, zwłaszcza klimatycznym dostrzegali czynnik decydujący dla rozwoju społeczeństwa i jego form politycznych. Determinizm geograficzno-klimatyczny, przeceniający te czynniki, szerzył w XIX wieku H. T. Buckle. W XX wieku, przed i po powstaniu państwa socjalistycznego, odmianą determinizmu geograficznego jest tzw. geopolityka, interesująca się elementem terytorialnym państwa w szczególny sposób. W wielu odmianach ideologii imperialistycznej czynnik ten bywa uzasadnieniem imperialistycznych dążeń i działań. Z takim ujęciem czynnika terytorialnego, traktującym w sposób skrajny wielkość, granice państwa, jego położenie jako determinujące charakter ustroju, nauka marksistowska nie ma nic wspólnego.

Tak zwany determinizm geograficzny w konfrontacji z faktami zawodzi. Następują zmiany formy państwa w różnych miejscach i okresach, nie dające się absolutnie wyjaśnić czynnikiem geograficznym i klimatycznym. Europa, z podobnym klimatem, a bardzo zróżnicowanymi formami państwa, może tu być doskonałym przykładem.

Odrzucając determinizm geograficzny, tj. stanowisko traktujące czynnik geograficzny jako decydujący o formie państwa i jej zmianach, nie odmawiamy czynnikowi geograficznemu pewnego znaczenia i pewnego wpływu na formę państwa, także socjalistycznego. Czynnik ten może bowiem wyznaczać na przykład pewien typ działalności gospodarczej, mogącej z kolei wpływać na formę państwa. Klimat może na przykład wywierać wpływ na rodzaj i metody gospodarki rolnej istniejącej w danym państwie. Podobnie geograficzne położenie państwa może mieć wpływ na jego formę, może zwiększać zagrożenie zewnętrzne, nie jest to jednak wpływ wyłączny i decydujący.

W państwach współczesnych, a w szczególności w państwach socjalistycznych prowadzących gospodarkę planową, wpływ tego czynnika maleje. W miarę postępu cywilizacyjnego, opanowywania przyrody, wzrostu techniki zmniejsza się wpływ czynnika geograficznego na życie społeczne w ogóle. W określonych warunkach może być ten czynnik specyficznym stymulatorem. Na przykład niekorzystne warunki geograficzne mogą być stymulatorem do działań typu ekonomicznego ze strony państwa w celu opanowania i przekształcenia niekorzystnych warunków naturalnych na korzystne. Zgodnie więc z interpretacją marksistowską czynnik geograficzny, jako jeden z elementów przyrodniczych warunków życia społecznego, jest jednym z czynników wpływu także na formę państwa socjalistycznego. Nie godząc się więc z „determinizmem geograficznym", możemy zgodzić się na swoisty „posybilizm geograficzny" [2], bowiem zróż-

---

[2] Por. J. Szczepański: *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa 1972, s. 47 oraz J. Wiatr: *Marksistowska teoria rozwoju społecznego*, KiW, Warszawa 1973, s. 73.

nicowane warunki geograficzne stwarzają różne możliwości dla działań ludzkich, co znajduje odbicie w różnych instytucjach społecznych.

Obok czynnika geograficznego do zespołu warunków przyrodniczych życia społecznego należy czynnik demograficzny, dość złożony. Elementem tego czynnika jest nie tylko liczba ludności, ale także stosunek zagęszczenia ludności do wielkości danego terytorium, tempo jej naturalnego przyrostu oraz skład według wieku i płci.

Istnieje także i w tej problematyce pewna tradycja jednostronnego podejścia, które wymagało i wymaga krytyki. Wpływem czynnika demograficznego na życie społeczeństwa i jego organizację zajmował się przede wszystkim T. R. Malthus, ale w sposób właśnie jednostronny. Wykazał to już K. Marks krytykując nieuwzględnianie przez Malthusa w jego „prawie ludnościowym", ustalającym relację tempa przyrostu ludności do tempa wzrostu środków żywności w konkretnych warunkach ekonomicznych. Według Marksa — którego pogląd wielokrotnie potwierdziła praktyka — problem „przeludnienia" ma zawsze charakter względny, a nie absolutny. Silny potencjał ekonomiczny danego kraju rozwiązuje problem przeludnienia, natomiast słaby potencjał ekonomiczny danego kraju pogłębia ujemne skutki tego zjawiska.

W państwach socjalistycznych koncepcje i praktyka planowanego intensywnego rozwoju ekonomicznego rozwiązują ten problem najbardziej skutecznie. Struktura ludności (wiek, płeć i zawody) jest czynnikiem wywołującym określone skutki ekonomiczne i polityczne także w państwie socjalistycznym. Określa bowiem preferencje zaspokajania potrzeb (konsekwencje ekonomiczne) jak i formułuje określone postawy, np. postawa umiarkowanie konserwatywna wieku dojrzałego lub zmierzająca do zmian cechująca wiek młody, lub inne kombinacje postaw tego rodzaju (skutki polityczne). Tak więc poprzez czynnik ekonomiczny i *sui generis* psychologiczny zjawiska te mogą oddziaływać także na sposób działania państwa lub jego strukturę. Związek więc między czynnikiem demograficznym a formą państwa ma raczej charakter pośredni.

Bardziej bezpośrednim natomiast czynnikiem oddziaływania na formę państwa jest — spośród czynników przyrodniczych — element terytorialny. Jest on przecież cechą samej organizacji władzy państwowej.[3] Wielkie terytorium państwa jest czynnikiem znajdującym pewne odbicie w jego formie, zwłaszcza w stopniu centralizacji decyzji. Z wielkim terytorium państwa łączy się często zróżnicowanie narodowościowe jego mieszkańców.

W związku z opanowywaniem przyrody przez człowieka obserwujemy relatywne zmniejszenie się wpływu warunków przyrodniczych na zjawis-

[3] F. Engels: *Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa*, Warszawa 1948, s. 196.

ka społeczne. Nie będzie nigdy jednak takiej sytuacji, aby warunki te przestały odgrywać w ogóle właściwą im rolę. Ich rola jako czynników wpływających na państwo socjalistyczne i jego formę, generalnie i relatywnie w niektórych fragmentach zmniejszając się, nie może zaniknąć.

Przechodząc od roli czynników przyrodniczych, wpływających na formę państwa, do roli wewnętrznych czynników społecznych, musimy dokonać wśród nich pewnych rozróżnień.

Do wewnętrznych czynników społecznych, wpływających na właściwości i zmiany w formie państwa socjalistycznego, należy zaliczyć czynniki ekonomiczne, polityczne i ideologiczne. Czynniki te wzajemnie na siebie oddziałują i stanowią bardzo złożony kompleks.

Następnie nie można pominąć takich czynników wewnętrznych o charakterze społecznym, wpływających na formę państwa socjalistycznego, a dających się tylko do pewnego stopnia wydzielić, jak czynniki historyczne oraz splatające się z nimi czynniki narodowe i kulturowe. Istnieje też cały szereg innych czynników nie dających się rozpatrywać oddzielnie, wydzielić z kompleksu czynników wskazanych poprzednio, które pozostają w związku z kształtowaniem się nowej nadbudowy, nowej świadomości społecznej uznającej określoną ideologię i politykę i reagującej w określony sposób na wydarzenia ekonomiczne, ideologiczne i polityczne.

Doceniając złożoność socjalistycznej nadbudowy, nie widzimy potrzeby odwoływania się do żadnego czynnika charyzmatycznego [4], jako czynnika kształtującego formę państwa.

Omawiane czynniki mogą oddziaływać zarówno w kierunku postępującego upodabniania się, zbliżania elementów formy istniejących państw socjalistycznych jak też w kierunku pewnego różnicowania się elementów formy tych państw.

Na procesy aproksymacji bądź dyferencjacji wpływa, jak wskazuje na to historyczne doświadczenie, obok rozlicznych czynników także osobowość wybitnych przywódców, polityków, mężów stanu. Tak zatem do dotychczasowego katalogu czynników zdepersonalizowanych, wpływających na przekształcenia formy państwa socjalistycznego, musimy dorzucić także wpływ osobowości wybitnych przywódców, chociaż pamiętamy, że przywódcy niezależnie od swych rysów indywidualnych są także produktem stosunków społecznych i idei przewodnich swojej epoki.

Czynnik psychologiczny, związany z charakterem poszczególnych

---

[4] Czynnik ten, jak wiadomo, odgrywał ważną rolę w państwach poprzednich typów. W państwie socjalistycznym jakikolwiek nawrót do charyzmatycznego uzasadniania władzy może być czynnikiem tylko hamującym, deformującym treść i formę państwa socjalistycznego (por. np. pewne tendencje do charyzmatycznego ujmowania władzy i szkodliwe tego skutki w Chińskiej Republice Ludowej — S. Głąbiński: *Maoizm*, „Perspektywy" 1973, nr 31).

członków zespołów rządzących z jednej strony oraz charakterem zespołów rządzonych (tzw. charakter narodowy) z drugiej strony, musi być więc też ujęty w rejestrze istotniejszych czynników decydujących o formie państwa socjalistycznego i jej zmianach. Upewniają nas w takim spojrzeniu także myśli klasyków marksizmu. F. Engels wskazywał na przykład na szereg czynników ekonomicznych i pozaekonomicznych wpływających na kształt zjawisk nadbudowy i ustroju politycznego, wychodząc z analizy klasowej.[5]

Klasycy marksizmu świadomi ogromnej złożoności mechanizmów społecznych, wielotorowych i wielokierunkowych oddziaływań w tych mechanizmach zachodzących, odkryli, że dla uchwycenia całości tych powiązań i ogólnego kierunku, dla dotarcia do węzła wzajemnych zależności, wskazane jest wychodzić od czynnika ekonomicznego i uznać go za pierwotny.

Forma państwa socjalistycznego wchodzi w skład nadbudowy prawnej i politycznej, nad bazą, którą stanowi całokształt socjalistycznych stosunków produkcji. Jednak czynnik ekonomiczny oddziałuje na formę państwa nie wprost, lecz przez oddziaływanie na świadomość ludzi.

Świadomość społeczna na przykład rejestruje fakt, że gospodarka socjalistyczna ze względu na swój charakter i cel wymaga planowości i centralnego kierownictwa. Te elementy, załamując się w świadomości ludzkiej, mają już bezpośredni wpływ na kształtowanie formy państwa socjalistycznego, na strukturę jego organów, sposób i zasady ich działania. Forma państwa socjalistycznego odpowiednio dostosowuje się więc do centralnego planowania i kierownictwa, które zdeterminowane są faktem uspołecznienia środków produkcji. Uspołecznienie środków produkcji to punkt wyjściowy socjalistycznego planowania gospodarczego, procesu jego sukcesywnego doskonalenia, przystosowywania się do nowych zadań.

Należy jednak pamiętać, że oddziaływanie czynnika ekonomicznego nie jest jednostronne i samoistne. Splata się ono z czynnikiem politycznym i ideologicznym. W szczególności w warunkach społeczeństwa socjalistycznego pewnej zmianie podlega relacja między polityką a ekonomiką. Przy przechodzeniu od kapitalizmu do socjalizmu zauważa się mianowicie zwiększoną rolę nadbudowy, a szczególnie elementów politycznych, wśród nich także prawnych. Nowa baza socjalistyczna powstaje dopiero po rewolucji politycznej, właśnie w wyniku działalności rewolucyjnej władzy. Tak więc dany ustrój socjalistyczny wraz z jego pierwszą formą państwa nie może narastać stopniowo w łonie ustroju kapitalistycznego, tak jak kapitalizm narastał stopniowo w łonie feudalizmu. „Ustrój socjalistyczny powstaje dopiero po zwycięstwie rewolucji politycznej i zostaje

[5] Por. K. Marks, F. Engels: *Listy wybrane*, Warszawa 1958, s. 547.

wprowadzony decyzjami politycznymi, stwarzającymi system gospodarki opartej na własności uspołecznionej i instytucjach planowania."[6]

Nie jest więc rzeczą przypadkową, że po rewolucji socjalistycznej czynnik polityczny w postaci partii rewolucyjnej i władzy państwowej nabiera tak centralnego znaczenia, że usuwa jakby w cień czysto ekonomiczne procesy. Czynnik ekonomiczny zostaje tu wpleciony w politykę, ponieważ „[...] dopiero w socjalizmie polityka ekonomiczna uzyskuje wszechstronne możliwości [...] kierowania rozwojem całokształtu procesu ekonomicznego."[7]

Forma państwa socjalistycznego musi odpowiednio odzwierciedlać tę odmienność stosunku polityki i ekonomiki w socjalizmie w porównaniu z kapitalizmem. Tam dominują działania spontanicznych mechanizmów rynkowo-gospodarczych, tu dominują działania polityczne, planowe, polityka ekonomiczna.

Należy jednak wziąć pod uwagę i ten moment, że stosunek ekonomiki i polityki może niezupełnie jednakowo kształtować się na różnych etapach rozwoju państwa socjalistycznego. Bywają okresy, kiedy i w państwie socjalistycznym front ekonomiczny nabiera znacznej samodzielności, kiedy polityka szczególnie musi liczyć się z koniecznościami typu techniczno-ekonomicznego, z wyposażeniem, technologią itp. Mimo bowiem, że „[...] instytucje polityczne i administracyjne są instytucjami decydującymi o ustroju, to jednak ostateczny kształt społeczeństwa socjalistycznego zależy od jego bazy ekonomicznej, przedsiębiorstw socjalistycznych, metod ich organizacji, metod planowania i zarządzania, one to bowiem stanowią o możliwościach życiowych każdego człowieka pracującego [...]."[8]

Nasuwa się pytanie, jaki stosunek między instytucjami politycznymi i ekonomicznymi należałoby uznać za optymalny? Czy każda zmiana we wzajemnej relacji polityki i ekonomiki w państwie socjalistycznym winna znaleźć odbicie w formie tego państwa? Otóż wydaje się, że w warunkach społeczeństwa i państwa socjalistycznego musi istnieć ścisły związek między działalnością ekonomiczną i polityczną. Uspołecznienie środków produkcji czyni bowiem z państwa socjalistycznego prawdziwy narodowy organizm gospodarczy. Przeto każda istotniejsza zmiana we wzajemnej relacji polityki i ekonomiki winna znaleźć też odbicie w formie państwa, by następowało dostosowanie wzajemne form i kierunków działalności państwa. Działalność ekonomiczna może być względnie autonomiczna, ale ostatecznie musi ona być podporządkowana decyzjom poli-

---

[6] J. Szczepański: *Odmiany czasu teraźniejszego*, Warszawa 1971, s. 289.

[7] O. Lange: *Ekonomia polityczna*, t. 1: Zagadnienia ogólne, wyd. 3, Warszawa 1963, s. 166.

[8] J. Szczepański [w:] *Struktura i dynamika społeczeństwa polskiego*, Praca zbiorowa pod red. W. Wesołowskiego, Warszawa 1970, s. 323.

tycznym, gdyż tylko one mogą dać trafne kierunki rozwoju ekonomicznego. Instytucje polityczne i organizacja ich organów, sposób ich działania, muszą być doceniane. Innej drogi świadomego kształtowania socjalizmu nie ma. Podkreślając jednak znaczenie problematyki formy państwa dla podejmowania decyzji politycznych, nie możemy oczywiście nie liczyć się z prawami i możliwościami gospodarczymi. Te momenty limitują ewentualny woluntaryzm, przecenianie możliwości instytucji politycznych państwa.

W społeczeństwie kapitalistycznym jesteśmy świadkami walk klasowych wewnątrz tych społeczeństw i nierzadkich zmian form państwa właśnie pod wpływem zmian w układach sił klasowych.

Czynnik ten zanika stopniowo w państwie socjalistycznym wraz z wygasaniem wewnętrznego antagonizmu klasowego. Oddziałuje natomiast i na formę państwa socjalistycznego układ sił klasowych w całym świecie.

Z kolejnych czynników wewnętrznych wpływających na zmiany w formie państwa socjalistycznego zachowuje w pełni walor czynnik ideologiczny, ściśle związany ze stanem świadomości politycznej danego społeczeństwa, z jego wyrobieniem społecznym, kulturą polityczną itd.

Na stan świadomości społecznej w państwie socjalistycznym oddziałuje zarówno bieżąca praktyka społeczno-polityczna, jak i ideologia, nauka i wiele innych czynników nie tylko współczesnych, ale i historycznych. Zwłaszcza jednak naukowy socjalizm, będący ideologią i nauką zarazem, spełnia doniosłą rolę w kształtowaniu w pożądanym kierunku społecznej świadomości.

Znaczenie ideologii oddziałującej na świadomość społeczną — a przez świadomość społeczną na formę państwa — jest ważne dlatego, że człowiek stanowi czynnik, który praktycznie w działaniu wlewa konkretną treść w formy instytucji prawno-politycznych. Znaczenie wychowawcze ideologii polega więc na kształtowaniu przede wszystkim postaw. Inaczej na przykład będzie funkcjonowało państwo socjalistyczne, w którym przeważać będzie jednostka o postawie demokratycznej, a inaczej państwo, w którym obywatelom brak tej postawy jako dominującej w stosunkach międzyludzkich. Tym można tłumaczyć daleko nieraz idące różnice w reżimie politycznym państw o tej samej formie rządów i strukturze prawnej. Czynnikiem wpływający na formę państwa socjalistycznego jest też wykształcenie obywateli. Można wysunąć hipotezę, że powszechne wykształcenie sprzyja postawom demokratycznym, powoduje narastanie zapotrzebowania na instytucje demokratyczne w państwie.

Odrębnego rozpatrzenia wymaga wpływ na formę państwa socjalistycznego rewolucji naukowo-technicznej. Wstępnie można postawić hipotezę, że mamy do czynienia z czymś w rodzaju „rewolucji organizacyjnej", a więc z wpływem na metody rządzenia politycznego poprzez nowe tech-

niki zarządzania organizacyjnego. Tak więc ten czynnik będzie mógł być wykorzystany dla świadomego sterowania przemianami formy państwa socjalistycznego.

Pewna możliwość świadomych przemian nie może jednak przesłonić faktu, że żaden z czynników nie działa w oderwaniu od dotychczasowego podłoża historycznego danego państwa i społeczeństwa. „Tradycja wszystkich zmarłych pokoleń ciąży jak zmora na umysłach żyjących" [9] — stwierdził K. Marks. Czynnik historyczny, zwłaszcza tradycja danego narodu i jego instytucji politycznych, wpływa niejednokrotnie na utrwalenie się pewnych elementów w formie państwa socjalistycznego. Istnieją takie państwa, gdzie tradycje demokratyczne są silnie zakorzenione, jak i takie, gdzie te tradycje dopiero się tworzą.

Czynnik narodowy poza tym, że może być czynnikiem utrwalającym poprzez tradycje pewne postawy i instytucje, może być także czynnikiem silnie dynamizującym formę państwa. Widać to dobitnie na procesie powstawania socjalistycznych państw federacyjnych w wyniku oddziaływania czynnika narodowego, powodującego zmiany struktury administracyjno-terytorialnej państwa.

Wspomniane historyczne tradycje narodowe wiążą się z takim elementem z zakresu psychologii społecznej, jak charakter narodowy. Niektórzy sceptycy wątpią, czy można w przekonujący sposób związać sprawę formy państwa z cechami charakteru narodowego, skoro większa jest, jak twierdzą, zmienność i plastyczność form państwa niż charakteru narodowego. Jednak nawet najwięksi sceptycy nie mogą wykluczyć istnienia pewnego związku formy państwa z cechami charakteru narodowego. Nie tylko charakter narodowy może wpływać na formę państwa, ale i odwrotnie, forma państwa, jeżeli się utrwala, może wpływać na charakter narodowy. I tak dostrzeżone zostały fakty wzajemnego niekwestionowanego oddziaływania na siebie charakteru narodowego i instytucji politycznych. Między innymi już w krajach kapitalistycznych zauważono, że instytucje polityczne działające dłuższy czas wpływają na formowanie się charakteru narodowego. Można przyjąć, że także instytucje państwa socjalistycznego działające dłużej stopniowo modelują charakter narodów socjalistycznych, wpływając na ich polityczne obyczaje, normy i wartości.

Ten problem trafnie dostrzegł E. Barker, stwierdzając: „Jesteśmy uformowani przez to, co sami formowaliśmy. Rzutujemy nasze idee w świat rzeczywistości, a gdy przybiorą kształt i formę, to one zaczynają nas kształtować i formować. Naród tworzy system prawa i rządu, a ten system w pewnych granicach tworzy narodowy charakter." [10]

---

[9] K. Marks, F. Engels: *Dzieła wybrane*, t. 1, Warszawa 1949, s. 229.

[10] E. Barker: *National Character*, London 1927, s. 19 [cyt. za] S. Ehrlichem: *Wstęp do nauki o państwie i prawie*, PWN, Warszawa 1973, s. 81.

Sam fakt, czy państwo socjalistyczne ma skład jedno-, czy wielonarodowy nie jest bez znaczenia dla jego formy. Jednonarodowość danego państwa stanowi jeden z naturalnych czynników jego spoistości. Dlatego brak tego czynnika sprawia, że państwo socjalistyczne wielonarodowe musi inaczej kształtować swoją formę państwa, zwłaszcza jego organizację prawną i terytorialną, by również uzyskać odpowiedni stopień spoistości i siły. Współczesne federacyjne struktury państwa dowodzą, że aktualnie kategoria narodu jest ważnym czynnikiem formotwórczym państwa, także państwa socjalistycznego. W przeszłości częściej państwo odgrywało rolę czynnika narodowotwórczego. Występuje to zresztą i dziś w Afryce i w Azji.

Dla formy państwa nie jest też obojętna kultura narodowa. Także w państwie socjalistycznym może być ona instrumentem integracji społeczeństwa. Kultura narodowa oczyszczona z elementów nacjonalistycznych nie pozostaje w sprzeczności z internacjonalizmem, jest pożądanym czynnikiem wychowania społeczeństwa w państwie socjalistycznym. Państwo socjalistyczne, powstając na etapie istnienia kultur narodowych, nie może być obojętne wskutek tego także w swej formie na ten czynnik.

Pomijamy w naszym rejestrze wiele innych mniej istotnych czynników wewnętrznych, powodujących pewne zróżnicowanie w formie państwa socjalistycznego, związanych z cechami klas i narodów oraz innych zbiorowości tworzących dane państwo socjalistyczne.

Obok czynników różnicujących istnieje szereg czynników upodabniających formę państwa socjalistycznego. Do tych należy wspomniany już czynnik ideologiczny, ożywiona współpraca i wymiana doświadczeń, a przede wszystkim podobne zadania programowe, ciągle na nowo inicjowane. Generalnie zmiana istotnych zadań, jakie kierownictwo polityczne państw socjalistycznych inicjuje w związku z aktualnymi wydarzeniami politycznymi, społecznymi i ekonomicznymi, najbardziej bezpośrednio wpływa na odpowiednie zmiany w formie państwa.

Nowe zadania i ich zmiana mogą wynikać tak z sytuacji wewnętrznej, jak i międzynarodowej. Ta ostatnia wytwarza cały zespół czynników mających wpływ na zmianę formy państwa socjalistycznego; określamy je jako czynniki zewnętrzne.

Głównym czynnikiem zewnętrznym wpływającym na zmiany w formie państwa socjalistycznego jest układ sił klasowych w skali międzynarodowej. Ten układ decyduje o podstawowych elementach sytuacji międzynarodowej, w której działają dane państwa i on wywołuje polityczne oceny, jakie dane państwa i ich ustroje uzyskują u innych istniejących w tym samym czasie państw. Niektórzy autorzy, upraszczając ten czynnik, sprowadzają go do wpływu polityki zagranicznej, inni nawet — tylko do wydarzeń w sąsiednich państwach. Zawsze chodzi jednak o to, jaka

jest sytuacja międzynarodowa, jaki jest właśnie układ sił klasowych w skali międzynarodowej określających układ stosunków międzynarodowych i jakie z niego płyną konsekwencje dla danego państwa. Czy jest ono zagrożone przez inne państwa, czy nie, oraz czy jego ustrój aprobują inne państwa, czy nie.

Analizując czynniki zewnętrzne wpływające na formę państwa socjalistycznego i powodujące w niej zmiany, trzeba zawsze uwzględniać ogólne tendencje rozwojowe zachodzące w świecie i znajdujące odbicie w stosunkach międzynarodowych. Kształtująca się we współczesnym świecie polityka pokojowa, której głównym twórcą jest wspólnota państw socjalistycznych, w miarę uzyskiwania pozytywnych rezultatów, wpływa dodatnio na rozwój form państw socjalistycznych, zwłaszcza na ich reżim polityczny, między innymi poprzez likwidację poczucia zagrożenia typu militarnego. Państwo pozostające bowiem w warunkach zagrożenia z zewnątrz zmuszone jest do rozwijania form organizacyjnych specyficznych, szczególnie przydatnych dla obrony, ma tendencję do nadmiernego centralizmu itp.[11]

Układ stosunków międzynarodowych wynikający z układu sił klasowych i stosunków międzypaństwowych w skali międzynarodowej jest czynnikiem bezspornie wpływającym na formę państwową. Doświadczenia historyczne potwierdzają ważne zmiany form państw socjalistycznych, jakie nastąpiły pod wpływem tego czynnika. I tak np. przyczyny powołania do życia federacji radzieckiej w r. 1922 miały charakter przyczyn nie tylko wewnętrznych. Nacisk ekonomiczny i polityczny ze strony ówczesnego otoczenia kapitalistycznego wywołany układem sił klasowych tego czasu w skali międzynarodowej powodował ostateczne zjednoczenie republik radzieckich w państwo związkowe. Z kolei wśród czynników, które wpływały u schyłku drugiej wojny światowej na powstanie ówczesnych demokracji ludowych, nie można pominąć ówczesnego układu sił międzynarodowych, a w szczególności siły Związku Radzieckiego, który był skutecznym instrumentem chroniącym przemiany w krajach Europy środkowowschodniej przed ewentualnymi posunięciami interwencyjnymi państw imperialistycznych.

Tak więc, jak na czoło czynników wewnętrznych decydujących o formie państwa wysuwa się natężenie walki klasowej wewnątrz danego państwa (rola tego czynnika w państwie socjalistycznym maleje), tak również ważnym czynnikiem zewnętrznym kształtującym formę państwa jest natężenie walki klasowej w skali międzynarodowej. Rola tego czynnika w państwie socjalistycznym może nawet wzrastać.

---

[11] Por. J. Kowalski: *Wstęp do nauk o państwie i prawie*, Warszawa 1971, s. 117.

Obecnie walka klasowa w skali międzynarodowej ze względu na politykę pokojową państw socjalistycznych przybiera głównie postać walki ideologicznej. I właśnie ta konfrontacja ideologiczna między socjalizmem a kapitalizmem jest już i będzie czynnikiem zewnętrznym wpływającym na dalszy rozwój i doskonalenie formy państwa socjalistycznego. Będzie ona wywoływała też wpływ na formę państwa kapitalistycznego.

Tak sytuacja przedstawia się od strony relacji państwa socjalistyczne — państwa kapitalistyczne. Od strony relacji państwa socjalistyczne — państwa socjalistyczne z reguły wchodzi w grę ścisła współpraca ideologiczna, polityczna i gospodarcza. Współpraca ta jest i będzie szczególnie płodnym czynnikiem doskonalenia formy państwa socjalistycznego poprzez wymianę doświadczeń. Korzystając z doświadczeń ZSRR wiele państw socjalistycznych — uwzględniając własne warunki — wykształciło socjalistyczny parlamentaryzm i system rad oraz socjalistyczny system zarządzania gospodarką i centralnego planowania.[12]

Fakt powstania światowego systemu państw socjalistycznych wpłynął decydująco na pojawienie się nowego pozytywnego czynnika zewnętrznego, dającego możliwość współpracy i wymiany doświadczeń między państwami socjalistycznymi także w zakresie funkcjonowania instytucji politycznych.

Można i należy przewidywać, że nasilająca się rewolucja naukowo-techniczna w każdym kraju socjalistycznym, a przede wszystkim zwiększający się stopień integracji gospodarczej państw socjalistycznych, będą w perspektywie prowadziły do pewnego upodabniania się struktur gospodarczych, społecznych i politycznych. Mogłoby to przemawiać raczej za przyjęciem tezy o zasadniczej aproksymacji w perspektywie historycznej elementów formy państw socjalistycznych. Być może zresztą, że i formy części państw kapitalistycznych będą podlegały procesowi pewnego ujednolicenia pod wpływem kapitalistycznych procesów integracyjnych.

Nie znaczy to jednak, że obecne tendencje w sytuacji międzynarodowej nie zawierają takich elementów, które mogą oddziaływać także w sposób różnicujący na formę państw socjalistycznych. Sytuacja międzynarodowa nie przesądza sama przez się jednolitego kierunku przemian.

Rejestrując czynniki wpływające na formę państwa socjalistycznego, warto jeszcze raz podkreślić, że nie jest to wpływ jednostronny. Także forma państwa ze swej strony staje się siłą oddziałującą i przekształcającą społeczeństwa socjalistyczne. Dlatego warto postulować świadome kształcenie względnie optymalnej, tj. najlepszej na danym etapie, i przystoso-

---

12 Por. dokument uchwalony 17 VI 1969 r. na Międzynarodowej Naradzie Partii Komunistycznych i Robotniczych, Moskwa, czerwiec 1969 oraz A. Łopatka: *Światowa rola doświadczeń radzieckich w budowie socjalizmu i komunizmu*, „Życie Szkoły Wyższej" 1972, nr 11, s. 12.

wanej do danego kraju formy państwa. Nie ma bowiem formy państwa socjalistycznego uniwersalnie najlepszej. Stwierdzają to wyraźnie dokumenty międzynarodowego ruchu komunistycznego i robotniczego, jak wskazują na to przedstawione przez nas rozliczne czynniki, które w różnym stopniu determinują formę państwa socjalistycznego i na część których ta forma z kolei może oddziaływać. Zdajemy sobie sprawę, że wszystkie te determinanty nie funkcjonują poza procesem ludzkiej działalności.

РЕЗЮМЕ

В работе проанализирована совокупность факторов, влияющих на форму социалистического государства и ее дальнейшие изменения. Эти факторы автор разделил на три группы: 1) естественные факторы (территориальные, географические и демографические); 2) внутренние факторы общественного характера; 3) внешние факторы общественного характера.

Подчеркивается необходимость отличать общие факторы, необходимые и достаточные для образования формы социалистического государства (тесно связанные с его типом) от факторов только влияющих на дальнейшее преобразование формы социалистического государства, которые не являются необходимыми и достаточными для формирования его первоначальной формы. Констатируется также, что нельзя исключить периодического появления факторов, тормозящих развитие социалистического государства и его формы. Однако преобладает влияние факторов, развивающих содержание и формы социалистического государства.

Анализируя естественные и общественные факторы, влияющие на форму социалистического государства, автор подчеркивает, что общие факторы действуют постепенно и с разным напряжением во времени. Влияние географического фактора на форму социалистического государства меньше, чем влияние этого фактора на формы государств прежних формаций. Размер территории социалистического государства имеет некоторое значение для его формы, особенно с точки зрения централизации решения. Демографический фактор имеет также определенное влияние. В сумме роль естественных факторов, влияющих на социалистическое государство и его форму, генерально и релятивно уменьшающихся, не может исчезнуть совсем.

Подробно проанализирована роль общественных факторов, влияющих на черты и изменения формы социалистического государства. Среди них выделены прежде всего экономические, политические и идеологические. Рассмотрены также внутренние общественные факторы, кото-

рые можно выделить только в некоторой степени, такие как разнообразные исторические факторы и переплетающиеся с ними национальные и культурные факторы. Указывая на определенную роль классового антагонизма, его напряжение, как на внутренний общественный фактор изменения формы государства (с постепенной тенденцией к исчезновению в развивающемся социалистическом государстве), подчеркивается одновременно влияние на форму социалистического государства соотношения классвых сил во всем мире. Международное положение создаёт целый ряд факторов, также имеющих влияние на форму социалистического государства. Среди них наибольшее значение имеет соотношение классовых сил в международном масштабе.

RÉSUMÉ

Dans l'article on analyse l'ensemble des facteurs qui exercent une influence sur la forme de l'État socialiste et sur ses ultérieurs changements. L'auteur divise ces facteurs en 3 groupes: 1) facteurs du caractère naturel (territoriaux, géographiques et démographiques); 2) facteurs intérieurs du caractère social; 3) facteurs extérieurs du caractère social.

On souligne de même la nécessité de discerner les facteurs communs, nécessaires et suffisants à façonner la forme de l'État socialiste (strictement liée avec son type) des facterus qui exercent une influence sur les ultérieures transformations de forme de l'État socialiste, qui peuvent être non indispensables et insuffisants au façonnement primaire de sa forme. On constate qu'on ne peut pas exclure la parution périodique des facteurs qui mettent un frein au développement de l'État socialiste et de sa forme. Cependant, les facteurs qui développent la substance et la forme de l'État socialiste, exercent une influence prédominante.

En analysant les facteurs naturels et sociaux, qui exercent l'influence sur la forme de l'État socialiste, on accentue leur capacité à la gradation et leur variabilité d'intensité dans le temps comme le trait caractéristique des facteurs sociaux. En analysant les facteurs naturels, on arrive à la conclusion que l'influence du facteur géographique sur la forme de l'État socialiste est moindre que celle du ce facteur-ci sur la forme des États des formations précédentes. L'extension du territoire de l'État socialiste a quelque importance pour sa forme, surtout au point de vue de la centralisation de la décision. De même le facteur démographique aboutit aux conséquences déterminées. En somme le rôle des facteurs naturels qui exercent l'influence sur l'État socialiste et sur sa forme généralement et rélativement se diminue dans quelques fragments, cependant il ne peut pas se perdre tout à fait.

On soumet à l'analyse détaillée et à la caractérisation le rôle des facteurs sociaux intérieurs qui exercent l'influence sur les particularités et les changements dans la forme de l'État socialiste. Parmi eux on distingue surtout les facteurs économiques, politiques et idéologiques. Puis on analyse les facteurs sociaux intérieurs, discernables seulement jusqu'à un certain degré, tels comme divers facteurs historiques et ceux nationaux et culturels, qui s'entrelacent avec les précédents. En montrant un rôle déterminé de l'antagonisme de classes, sa tension, comme le facteur social intérieur des changements de la forme de l'État (avec la tendance à dépérir dans l'État socialiste, en train du développement), on accentue en même temps l'influence sur la forme de l'État socialiste, exercée par la disposition des forces de classes dans le monde entier. La situation internationale produit tout un ensemble des facteurs qui exercent aussi l'influence sur la forme de l'État socialiste. Parmi eux la disposition des forces de classes sur l'échelle internationale est le plus essentielle.